

Original Article

The Importance of some Ancient Jung, Safinas, and Collections in Editing ‘Aṭṭār Neyšābūrī’s Divan

Ali Rahimi Varyani¹

1. Introduction

Farid al-Din Abu Hamed Mohammad ibn Ebrahim, known as ‘Aṭṭār Neyšābūrī, is one of the most prominent poets in the field of Persian mystical poetry. The personality, life, and works of ‘Aṭṭār are among the most ambiguous issues in the history of Persian literature. This ambiguity, alongside his widespread fame, has caused the creation of many legends about him and the attribution of numerous incoherent and weak works and poems to ‘Aṭṭār. The attribution of other authors’ works and poems to ‘Aṭṭār Neyšābūrī and the fabrication of legends about him and his works gradually gained more speed and scope from the Timurid era and the early ninth century AH; therefore, sources prior to this period have double importance in studies related to this poet of the spiritual path (see: Bašārī, 1397/2018: 109).

For the critical edition of the divan of poets such as ‘Aṭṭār Neyšābūrī, in addition to the manuscript copies of the divan, the use of supplementary sources such as tazkeras, dictionaries, and old poetic anthologies solves many difficulties for the editors. Among these, old jungs and safinas can be particularly helpful and significant. The question raised here is: what is the importance of these sources, and in what respects can they assist in the critical editing of the poems of ‘Aṭṭār Neyšābūrī?

The claim of the present research is that, until now, in the study of ‘Aṭṭār Neyšābūrī and the critical editing of his works - especially the Divan - old jungs and safinas have not been employed as they deserve;

1. PhD in Persian Language and Literature, University of Tehran, Tehran, Iran; email: varyani@ut.ac.ir

 <https://orcid.org/0009-0003-5915-0740>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.240369.1404>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

therefore, this study seeks to demonstrate, through a careful examination of these sources, the various aspects of their importance.

2. Literature Review

So far, many editions of the Divan of 'Aṭṭār Neyšābūrī have been published; among them, three editions are of greater scholarly credibility: the first reliable edition of the Divan of 'Aṭṭār was the critical edition by Sa'īd Nafisi, whose first edition was published in 1319/1940 and the third edition, with a new revision and the addition of several sources, appeared in 1339/1960. The next reliable edition was prepared by Taqī Tafāzzoli, whose first edition was published in 1341/1962. The most recent reliable edition of the Divan is that of Mahdi Madayeni and Mehran Afshari, supervised by Alireza Emami, published in 1392/2013.

In none of these editions was sufficient attention paid to old jungs and safinas. For example, in the most recent reliable edition of the Divan, the editors, in the introduction of the book, mentioned only two collections and old safinas: manuscript no. 2051 of the AyaSofya Library, dated 730 AH, and the Safina-ye Shams-e Haji, manuscript no. 1026 of the Nafez-pasha Library, dated 741 AH ('Aṭṭār Neyšābūrī, 1392/2013: 16). However, the avoidance of the editors of the most recent edition of the Divan from using later manuscripts resulted in a limitation of their sources in editing, while old safinas could have been extremely useful in their work.

3. Research Methodology

In this article, the poems of 'Aṭṭār in seven old jungs and safinas have been studied in four areas, and the recordings of the poems in these sources have been compared with the reliable editions of the Divan of 'Aṭṭār. The main focus of the present study is the most recent reliable edition of the Divan, i.e. the edition of Madayeni and Afshari, while in some cases reference has also been made to the editions of Nafisi and Tafāzzoli.

4. Discussion

As mentioned, in the present research the poems of 'Aṭṭār in old safinas are examined in four parts: the first part deals with poems that in the existing editions of the Divan have been critically edited using limited sources, showing how the recordings of these poems in the old safinas can help the editors. In this section, verses from an old safina are also cited and analyzed, which probably belong to the opening of the Sogandnama the initial folios of which are missing in manuscript no. 306 of Sena, and which Taqī Tafāzzoli also quoted in his edition of the Divan of 'Aṭṭār without the opening ('Aṭṭār Neyšābūrī, 1368/1989: 721–733).

The second part discusses noteworthy recordings of some verses in safinas and old collections (especially the Halet Efendi collection), showing that some of these recordings, although unique, can guide the editor to the authentic text of 'Aṭṭār's speech. Some other recordings also confirm and support the recordings of certain manuscripts of the Divan.

The third part examines the indication of the words' pronunciation in manuscripts and, by providing evidence from the Halet Efendi collection, shows how they can help the editor in reading and critically editing the text.

The fourth part discusses newly found poems attributed to 'Aṭṭār in old safīnas and the proper way to deal with these poems. It is shown here that the attribution of some poems in jungs and safīnas to 'Aṭṭār Neyšābūrī is probably the result of a scribe's slip of the pen in writing the author's name. It is also discussed that some of the poems attributed to 'Aṭṭār in jungs and safīnas are so alien to the language and thought of this poet that it is difficult to accept their attribution to him; therefore, caution must be exercised in attributing such poems to 'Aṭṭār Neyšābūrī. Nevertheless, examples are presented from an old jung that, due to their closeness to 'Aṭṭār's poetic style, the antiquity of the source, and the absence of competing claimants, can be considered as newly found poems of 'Aṭṭār Neyšābūrī.

5. Conclusion

As demonstrated in the text of the article, a number of poems attributed to 'Aṭṭār Neyšābūrī are found in a few old manuscripts of this poet's Divan, and their recordings in old poetic jungs and safīnas are very useful and valuable for the critical editing of these poems.

Moreover, old jungs and safīnas sometimes preserve unique and noteworthy recordings, which indicate the authenticity of their sources and can guide the editor to the authentic form of 'Aṭṭār's speech.

The indication of the words' pronunciation in the texts of some safīnas can also serve as a guide for the editor in how to read and critically edit 'Aṭṭār's poems. Even if these recordings of the short vowels result from the scribes' personal preferences in reading the text, they still constitute an old sample of this kind and should be incorporated into the text or reported in the footnotes.

In old jungs and safīnas, sometimes poems are attributed to 'Aṭṭār Neyšābūrī that have no trace in the manuscripts of this poet's Divan. Regarding these poems, with caution, those that have no serious claimant and are close to 'Aṭṭār's poetic style can be considered as newly found works of this poet, and they may be reported in the appendices of the critical editions of the Divan of 'Aṭṭār.

Keywords: 'Aṭṭār Neyšābūrī, Divan of 'Aṭṭār, correction, jung, safīna

دوفصلنامه تاریخ ادبیات

دوره ۱۸، شماره ۲، (پیاپی ۸۹ / ۲) پاییز و زمستان ۱۴۰۴

مقاله علمی - پژوهشی

صفحه ۵ تا ۲۴

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۶/۱۵

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۳/۲۵

اهمیت برخی از جنگ‌ها، سفینه‌ها و مجموعه‌های کهن در تصحیح دیوان عطار نیشابوری

علی رحیمی واریانی^۱

چکیده

افسانه‌پردازی درباره عطار نیشابوری و انتساب آثار و اشعار سست و ناهمگون به این شاعر و عارف برجسته، از حدود قرن نهم هجری شتاب و وسعت بیشتری گرفته است. از همین رو در مطالعات مربوط به عطار منابع پیش از این تاریخ از اهمیتی دوچندان برخوردار هستند. جنگ‌ها و سفینه‌های کهن یکی از این منابع هستند که می‌توانند در تصحیح آثار عطار نیشابوری و بررسی انتساب اشعار به او بسیار راهگشا باشند. در پژوهش حاضر اشعار عطار در سفینه‌های کهن در چهار بخش بررسی شده است: در بخش نخست به اشعار پرداخته شده که در چاپ‌های موجود دیوان با بهره‌گیری از منابعی محدود تصحیح شده، و نشان داده شده است که ضبط این اشعار در سفینه‌های کهن تا چه حد می‌تواند برای مصححان کمک‌کننده باشد. در بخش دوم ضبط‌های درخور توجه برخی ابیات در سفینه‌های کهن بررسی شده و نشان داده شده است که برخی از این ضبط‌ها گرچه منحصر به فرد هستند، می‌توانند مصحح را به صورت اصیل سخن عطار رهنمون باشند. برخی دیگر از این ضبط‌ها نیز مؤید و پشتیبان ضبط نسخه‌هایی از دیوان هستند. در بخش سوم به حرکت‌گذاری کلمات در برخی سفینه‌ها پرداخته شده و با ارائه شواهدی نشان داده شده است که این حرکت‌گذاری‌ها چگونه می‌توانند مصحح را در خوانش و تصحیح متن یاری کند. در بخش چهارم نیز درباره اشعار نویافته منسوب به عطار در سفینه‌های کهن و چگونگی برخورد صحیح با این اشعار، بحث شده است.

۱. دانش‌آموخته دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران، تهران، ایران. varyani@ut.ac.ir

 <https://orcid.org/0009-0003-5915-0740>

 <https://doi.org/10.48308/hlit.2025.240369.1404>

Copyright: © 2023 by the authors. Submitted for possible open access publication under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution (CC BY) license (<https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>).

کلیدواژه‌ها: عطار نیشابوری، دیوان عطار، تصحیح، جنگ، سفینه**۱. مقدمه**

فریدالدین ابوحامد محمد بن ابراهیم، معروف به عطار نیشابوری یکی از برجسته‌ترین شاعران در حوزه شعر عرفانی فارسی است. شخصیت، زندگی و آثار عطار از ابهام‌آمیزترین مسائل تاریخ ادب فارسی است. این ابهام در کنار شهرت فراگیر او باعث شده است افسانه‌های بسیاری در این باره ساخته و آثار و اشعار ناهمگون و سست زیادی به عطار نسبت داده شود. انتساب آثار و اشعار دیگران به عطار نیشابوری و افسانه‌پردازی‌ها درباره او و آثارش به تدریج از دوران تیموری و اوایل قرن نهم هجری شتاب و وسعت بیشتری گرفته است؛ از همین رو منابع پیش از این تاریخ در مطالعات مربوط به این شاعر اهل سلوک اهمیتی دوچندان دارد (نک: بشری، ۱۳۹۷: ۱۰۹).

برای تصحیح دیوان شاعرانی چون عطار نیشابوری، در کنار نسخ دیوان، بهره‌گیری از منابع جانبی چون تذکره‌ها، فرهنگ‌های لغات و سفینه‌های کهن شعری گره‌های بسیاری را از کار مصححان می‌گشاید. در این میان جنگ‌ها و سفینه‌های کهن می‌توانند بسیار یاری‌رسان و حائز اهمیت باشند. پرسشی که اینجا مطرح می‌شود این است که اهمیت این منابع در چیست و آنها از چه جنبه‌هایی می‌توانند در تصحیح اشعار عطار نیشابوری کمک‌کننده باشند؟

مدعای پژوهش حاضر این است که تا به حال در تحقیق درباره عطار نیشابوری و تصحیح آثار او، علی‌الخصوص دیوان، چنان که شایسته است از جنگ‌ها و سفینه‌های کهن بهره گرفته نشده است. از این رو کوشیده شده تا با بررسی دقیق این منابع، جنبه‌های مختلف اهمیت آنها نشان داده شود.

۲. پیشینه پژوهش

تا کنون چاپ‌های بسیاری از دیوان عطار نیشابوری منتشر شده است؛ در این میان سه چاپ از اعتبار بیشتری برخوردار است: نخستین چاپ معتبر دیوان عطار تصحیح نفیسی است که چاپ اول آن در سال ۱۳۱۹ منتشر شد و در سال ۱۳۳۹ چاپ سوم آن با ویرایشی تازه و افزودن منابعی چند، انتشار یافت. چاپ معتبر بعدی تصحیح تقضلی است که چاپ اول آن در سال ۱۳۴۱ منتشر شد. آخرین چاپ معتبر دیوان نیز تصحیح مدائنی و افشاری است که با نظارت امامی در سال ۱۳۹۲ منتشر شده است.

در هیچ کدام از این تصحیحات توجه کافی به جنگ‌ها و سفینه‌های کهن نشده است. مثلاً در آخرین چاپ معتبر دیوان، مصححان در مقدمه کتاب تنها از دو مجموعه و سفینه کهن یاد کرده‌اند: مجموعه شماره ۲۰۵۱ کتابخانه ایاصوفیا، مورخ ۷۳۰ق و سفینه شمس حاجی، نسخه شماره ۱۰۲۶ کتابخانه نافذپاشا، مورخ ۷۴۱ق (عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۱۶). این در حالی است که پرهیز مصححان آخرین چاپ معتبر دیوان از استفاده از نسخه‌های متأخر باعث محدودیت منابعشان در تصحیح شده است و سفینه‌های کهن می‌توانست در کار آنها بسیار گره‌گشا باشد.

۳. تعریف جنگ، سفینه و مجموعه

مجموعه: مجموعه در کتابداری نوین به معنی چند اثر مستقل و مجزاست که در یک جا گردآوری شده باشد.

جنگ: جنگ در تعریف امروزی خود به معنی قطعات برگزیده از آثار یک یا چند مؤلف است، به صورتی که این قطعات از هم مستقل نباشند. در واقع استقلال نداشتن اجزاء وجه تمایز جنگ و مجموعه است.

سفینه: سفینه تقریباً از نظر معنایی معادل جنگ است. البته فهرست‌نویسان کتب خطی فارسی بین سفینه و جنگ نیز تمایز قائل شده‌اند. در این تعریف سفینه به برگزیده‌هایی از آثار منظوم اطلاق می‌شود و جنگ به آثاری گفته می‌شود که شامل نظم و نثر است (درباره تعریف این اصطلاحات، نک: افشین‌وفایی و بشری، ۱۳۹۷: ۲۸۰ تا ۲۸۸).

۴. معرفی جنگ‌ها و سفینه‌های استفاده‌شده در پژوهش حاضر

در پژوهش حاضر از هفت مجموعه، جنگ و سفینه استفاده شده است. در گزینش این منابع اصل بر این بوده است که از نسخ متعلق به قرن هشتم هجری و پیش از آن بهره گرفته شود. در این میان یک منبع (مجموعه لطافت) از اوایل قرن نهم هجری قرار دارد که تنها در یک مورد و آن هم در تأیید ضبط نسخه‌ای دیگر به آن ارجاع داده شده است. بقیه جنگ‌ها و سفینه‌هایی که متعلق به پیش از سال ۸۰۰ق هستند، یا شعری از عطار نداشته‌اند یا نگارنده نکته قابل توجهی در آنها نیافته است؛ از همین رو، از پژوهش حاضر کنار گذاشته شده‌اند. در این مقاله بیشترین ارجاع به مجموعه حالت افندی است که ضبط‌های درخور توجهی از اشعار عطار را در خود حفظ کرده است. در ادامه، این هفت نسخه معرفی می‌شود:

۴-۱. جنگ شماره ۱۳۱۰۰ کتابخانه مرعشی

دستنویس شماره ۱۳۱۰۰ کتابخانه مرعشی جنگی بیاضی شکل و احتمالاً متعلق به سده هفتم هجری است. این جنگ و محتویات آن را که مجموعه‌ای از رسالات و اشعار گوناگون است، افشار در مقاله «نگاهی به جنگ بیاضی مرعشی» معرفی کرده است.^۱

در پایان یکی از رسالات این جنگ تاریخ ۶۵۱ق ثبت شده که معلوم نیست تاریخ تألیف رساله است یا تاریخ کتابت آن (جنگ بیاضی نظم و نثر، ۶۵۱ق: ۱۵۳). ما این تاریخ را که تنها تاریخ قابل اعتنا در این دستنویس است، اصل قرار داده و جنگ را از قرن هفتم دانسته‌ایم؛ نوع خطوط و محتوای جنگ نیز مؤید این احتمال است.

۴-۲. مجموعه شماره ۲۳۸ ملحقات حالت افندی

این مجموعه نفیس به ترتیب شامل اشعار سنایی، عطار (قصاید، غزلیات و اختیارات مختارنامه)، اوحالدین کرمانی، مولانا، سلطان ولد، سعدی، عراقی و همام تبریزی است و در پایان آن گزیده‌ای از یک رباعی‌نامه کهن به اسم «مجمع الرباعیات» درج شده است. نسخه این مجموعه شامل ۱۹۸ برگ است و به شماره ۲۳۸ در کتابخانه سلیمانیه ترکیه (ملحقات حالت افندی) نگهداری می‌شود. نسخه ترقیمه ندارد و نام کاتب و تاریخ کتابت آن مشخص نیست اما سیدعلی میرافضلی با مقایسه نوع خط و تدوین این سفینه با مجموعه دیگری که شیخ علی بن دوست‌خدا آنقروی در سال ۷۲۷ق فراهم آورده (دستنویس شماره ۵۴۲۶ کتابخانه فاتح) نشان داده که احتمالاً گردآورنده و کاتب سفینه حالت افندی نیز همین ادیب از ناحیه آناتولی بوده است (میرافضلی، ۱۳۹۸).

در مطالعات مربوط به عطار نیشابوری، نفیسی در چاپ سوم تصحیحش از دیوان عطار این منبع را پیش چشم داشته و آن را مختصراً در مقدمه معرفی کرده است (عطار نیشابوری، ۱۳۳۹: ۵). در مجموعه حالت افندی، با وجود بی‌دقتی‌ها و خطاهای کتابتی، ضبط‌های تازه و قابل توجهی یافت می‌شود که در رسیدن به صورت اصیل سخن عطار می‌تواند راه‌گشا باشد.

۳-۴. سه سفینه هم‌تبار

سه دستنویس کتابخانه مجلس (سفینه سعد الهی)، کتابخانه گنج‌بخش و کتابخانه یحیی توفیق که در ادامه معرفی خواهند شد، به دلیل شباهت‌های کلی در ساختار و اشعار، تحریرهای سه‌گانه‌ای از یک سفینه کهن دانسته می‌شوند.

۱-۳-۴. سفینه سعد الهی

دستنویس این سفینه به شماره ۱۴۴۳۲ در کتابخانه مجلس شورای اسلامی (شماره ۵۳۴ مجلس سنای سابق) نگهداری می‌شود. این دستنویس احتمالاً در سده دهم هجری کتابت شده است، اما از آنجایی که از شاعران نیمه دوم قرن هشتم به بعد شعری در آن نیست، احتمالاً تاریخ تدوین اصل سفینه، نیمه نخست سده هشتم هجری است. گردآورنده سفینه که شاعر نیز بوده در عنوان برخی از اشعارش، خود را سعد الهی نامیده است (نک: سعد الهی، بی‌تا: گ ۱۹۷ پ و ۲۲۵ پ). اشعار این سفینه به صورت موضوعی و در ۶۹ باب دسته‌بندی و تدوین شده است.

سلیمانی این سفینه را با مقابله با دو تحریر دیگر آن، تصحیح کرده و در سال ۱۴۰۰ از رساله خود با عنوان «تصحیح انتقادی سفینه سعد الالهی» در دانشگاه تهران دفاع کرده است.

۲-۳-۴. سفینه گنج‌بخش

دستنویس این تحریر از سفینه به شماره ۱۴۴۵۶ در کتابخانه گنج‌بخش پاکستان نگهداری می‌شود. نسخه در ابتدا و انتها افتادگی‌های عمده دارد و آنچه از آن باقی مانده ابیات انتهایی باب نهم تا بخش‌های پایانی باب پانزدهم در ۱۹۶ صفحه است. اما همین بخش‌های باقی‌مانده نشان می‌دهد که نسخه گنج‌بخش از دو تحریر دیگر مفصل‌تر بوده است. نسخه گنج‌بخش تاریخ کتابت ندارد اما احتمالاً متعلق به نیمه نخست سده هشتم هجری است.

۳-۳-۴. سفینه یحیی توفیق

دستنویس این تحریر از سفینه به شماره ۴۴۹/۱۷۴۱ در کتابخانه سلیمانیه استانبول (مجموعه مدرسه یحیی توفیق) نگهداری می‌شود. در میان تحریرهای سه‌گانه این سفینه، تنها این دستنویس ترقیمه دارد و تاریخ کتابت آن (۷۵۴ق) مشخص است.

این دستنویس در میانه و ابتدا افتادگی‌هایی دارد و با قسمت‌هایی از باب پنجم آغاز می‌شود. محتوای این تحریر از سفینه نسبت به دو تحریر دیگر خلاصه‌تر است.

۴-۴. سفینه ترمذ

سفینه ترمذ، مجموعه‌ای است که آن را محمد بن بغمور، احتمالاً در قرن ۸ ق، در شهر ترمذ گردآوری کرده است. دستنویس یگانه این سفینه در کتابخانه مدرس (madras) هند به شماره ۱۸۳ و با عنوان «مجموعه اشعار شعرای نامدار» نگهداری می‌شود. متن این سفینه را سروری تصحیح و در سال ۱۳۹۶ منتشر کرده است. البته این تصحیح چندان دقیق و قابل اعتماد نیست. سلمانی در مقاله «سخت خوبست ولیکن قدری بهتر از این...» به نقد و بررسی این تصحیح پرداخته و نکات متعددی را یادآور شده است.

۴-۵. مجموعه لطافت و منظومه ظرافت

مجموعه لطافت سفینه‌ای است که در سال ۸۲۷ هجری قمری به دست «محمود شاه نقیب» گردآوری و کتابت شده است. نسخه این سفینه که دارای ۴۷۹ برگ است، از نسخه‌های ملکی ادوارد براون بوده است و اکنون در کتابخانه دانشگاه کمبریج انگلستان به شماره (7) ۷.65 نگهداری می‌شود. با همت متولیان پیشین دانشگاه تهران میکروفیلمی از این نسخه تهیه شده و به شماره ۸۴۳ در کتابخانه مرکزی این دانشگاه موجود است. این سفینه را بشری در مقاله «مجموعه لطافت و منظومه ظرافت (جنگ محمود شاه نقیب)» مفصلاً معرفی و مندرجات آن را به دقت بررسی کرده است.

۵. بررسی اشعار عطار نیشابوری در جنگ‌ها و سفینه‌ها

در این بخش از مقاله، اشعار عطار در جنگ‌ها و سفینه‌های کهن، در چهار زمینه بررسی شده و ضبط اشعار در این منابع با چاپ‌های معتبر دیوان عطار مقابله شده است. تمرکز اصلی پژوهش حاضر بر آخرین چاپ معتبر دیوان، یعنی چاپ مدائنی و افشاری بوده و در مواردی به چاپ‌های نفیسی و تفضلی نیز پرداخته شده است.

۵-۱. اشعاری از دیوان که با منابعی محدود تصحیح شده است

محدود بودن منابع در آخرین تصحیح معتبر دیوان عطار باعث شده که مصححان دیوان در مورد تعدادی از اشعار تنها از یک نسخه بهره ببرند و برای رفع آشفتگی‌های نسخه، ناگزیر از تصحیح قیاسی باشند یا ناچار شوند از دیگر چاپ‌های دیوان عطار یاری بگیرند. این در حالی است که تعدادی از این اشعار در برخی از جنگ‌ها و سفینه‌های کهن نیز موجود است و این منابع نیاز به تصحیح قیاسی را تا حدودی رفع می‌کنند.

- مدائنی و افشاری قصیده‌ای منسوب به عطار را با مطلع «ای حلقه درگاه تو هفت آسمان سبحانه»، با استفاده از یک نسخه دیوان و مجموعه انیس الخلوۃ تصحیح کرده و در بخش ملحقات کتاب خود آورده‌اند. ایشان به خاطر محدود بودن منابع، برای تصحیح برخی از ابیات قصیده از چاپ تفضلی یاری گرفته یا متوسل به تصحیح قیاسی شده‌اند. این قصیده در مجموعه حالت افندی نیز آمده است (مجموعه اشعار، بی‌تا: گ ۲۷ پ تا ۲۹ پ) و این منبع می‌تواند در تصحیح ابیات زیر یاری‌رسان باشد:

بیت ۱۸ این قصیده در متن دیوان چنین ضبط شده است:

پنهان کنی پیغمبری از آتشی در آذری
 بزبان جامع علوم زنان برد موسی اخگری اندر نهان سبحانه
 (عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۸۶۲).

در این ضبط، مصرع نخست بیت معنی درستی ندارد؛ مصححان دیوان حدس زده‌اند که صورت صحیح این مصرع چنین باشد: «پنهان کنی پیغمبری در آتشی از آذری» (همان: ۸۶۴). این مصرع در مجموعه حالت افندی چنین آمده است: «پنهان کنی پیغمبری از آتشی بر کافری» که اشاره دارد به واقعه‌ای در زندگی حضرت موسی که در مصرع دوم بیت به آن تصریح شده است (مجموعه اشعار، بی‌تا: گ ۲۸ پ).

مصرع دوم این بیت نیز ضبط صحیحی در دیوان ندارد. مصححان دیوان در پاورقی‌های قصیده ضبط این مصرع را در چاپ تفضلی نقل کرده و آن را صحیح‌تر دانسته‌اند (عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۸۶۴). ضبط مصرع در مجموعه حالت افندی نیز مطابق چاپ تفضلی و چنین است: «زآن برد موسی اخگری اندر دهان سبحانه» (مجموعه اشعار، بی‌تا: گ ۲۸ پ).

مصرع نخست بیت ۱۹ این قصیده نیز در تصحیح مدائنی و افشاری صورتی نادرست دارد:

از بیم پشه کزدمی انگیختی چون رستمی تا در سر نامردمی می‌زد سنان سبحانه

(عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۸۶۲).

این مصرع در مجموعه حالت افندی اینچنین است: «از نیم‌پشه کزدمی انگیختی چون رستمی» (مجموعه اشعار، بی‌تا: گ ۲۸پ).

عطار در ارتباط با داستان نمروذ، «نیم‌پشه» را باز هم به کار برده است:

نیم‌پشه بر سر دشمن گماشت بر سر او چارصد سالش بداشت

(عطار نیشابوری، ۱۳۹۳: ۲۳۴، بیت ۱۵).

- غزلی با مطلع «دردا که در این واقعه بسیار دودیدیم» در بخش ملحقات چاپ مدائنی و افشاری با استفاده از دو نسخه، تصحیح و نقل شده است. بیت ششم این غزل در یکی از دو نسخه مورد استفاده مصححان نبوده و تنها از یک نسخه چنین نقل شده است:

از خون رحم چون به کف خاک فتادیم از طفل مزاجی همه انگشت مزیدیم

(عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۸۲۶).

محدودیت منابع، مصححان دیوان را از ضبط اصیل بیت دور کرده است. مصرع نخست این بیت در مجموعه حالت افندی چنین آمده است: «از خون رحم چون به گو خاک فتادیم» (مجموعه اشعار، بی‌تا: گ ۶۸پ). در چاپ‌های نفیسی و تفضلی نیز در این مصرع به جای «کف»، «گو» (به معنی گودال) آمده است (عطار نیشابوری، ۱۳۳۹: ۴۱۹؛ همو، ۱۳۶۸: ۴۹۷).

- در بخش ملحقات چاپ مدائنی و افشاری از دیوان عطار غزلی با مطلع «هرچه هست اوست هرچه اوست توی»، تنها با استفاده از یک نسخه، تصحیح و نقل شده است (عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۸۵۲). ابیات ۲، ۴ و ۸ این غزل در منبع مصححان دیوان ضبطی آشفته داشته و ایشان ناگزیر از تصحیح قیاسی این ابیات بوده‌اند. این غزل در مجموعه حالت افندی نیز آمده است (مجموعه اشعار، بی‌تا: گ ۶۴ر) و با کمک این منبع می‌توان به ضبط صحیح ابیات مذکور دست یافت:

بیت دوم غزل در منبع مصححان دیوان این‌گونه بوده است:

در حقیقت چو اوست جمله تو هیچ تو مجازی تو بینی و شنوی

مصححان مصرع دوم این بیت را بدین صورت تصحیح قیاسی کرده‌اند: «تو مجازی چو بینی و شنوی» (عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۸۵۲).

ضبط این مصرع در مجموعه حالت افندی ما را از تصحیح قیاسی بی‌نیاز می‌کند: «تو مجازی به‌بینی و شنوی» (مجموعه اشعار، بی‌تا: گ ۶۴ر).

بیت چهارم غزل در متن چاپی دیوان چنین آمده است:

زان خبر نیست از توی خودت که تو تا فوق عرش توی توی

(عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۸۵۲).

مصرع دوم این بیت در منبع مصححان دیوان این چنین بوده است: «کی تو با فوق عرش توی و توی» و آنچه در متن آمده تصحیح قیاسی است.

این بیت در مجموعه حالت افندی این گونه ضبط شده است:

زان خبر نیست از خودی خودت که زمین تا به عرش جمله توی

(مجموعه اشعار، بی‌تا: گ ۶۴ر).

مصححان دیوان برای تصحیح بیت هشتم غزل تلاش چندانی نکرده‌اند و با تغییری جزئی آن را به همان صورت آشفته از منبع خود نقل کرده‌اند:

چون درو نقطه گشته باشی نام نه همانا که دایره کی روی

(عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۸۵۲).

انتهای مصرع نخست این بیت در نسخه «باشی بام» بوده و تبدیل بام به نام از جانب مصححان نیز تغییر چندانی در وضعیت بیت ایجاد نکرده است.

ضبط این بیت در مجموعه حالت افندی چنین است:

چون تو در نقطه کشته باشی تخم نه همانا که دایره دروی

(مجموعه اشعار، بی‌تا: گ ۶۴ر).

- گاهی ابیات پراکنده در جنگ‌ها و سفینه‌های کهن نیز می‌توانند در تصحیح برخی اشعار مؤثر باشند.

در بخش ملحقات چاپ مدائنی و افشاری از دیوان عطار غزلی با مطلع «مشک خط تو که لؤلؤپرورست» از یک نسخه نقل شده است (عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۷۳۱). گویا منبع مصححان دیوان در موضوعی مخدوش بوده و ایشان برخی ابیات غزل را نتوانسته‌اند به‌خوبی بخوانند. از آن جمله بیت ۹ غزل

است که در متن دیوان چنین آمده است:

دوست می‌دارم و با من بگوی بیش از — نامی دیگرست

(همان).

در سفینه گنج‌بخش ابیاتی از عطار آمده است که در صدر آن جای عنوان و نام شاعر خالی است (سفینه اشعار، بی‌تا: ۱۷۷ تا ۱۷۹). این بخش از سفینه گنج‌بخش مطابق است با قسمتی از سفینه سعد الهی که آنجا عنوان «لفریدالدین العطار» بالای این ابیات درج شده است (سعد الهی، بی‌تا: گ ۱۴۱ر و پ).

در پایان ابیات عطار در این بخش از سفینه گنج‌بخش صورت کامل و صحیح بیت مذکور که به نظر نگارنده شاهبیت این غزل نیز هست، این‌گونه ثبت شده است:

دوست می‌دارم تو را با من بگوی بیش از اینم گر گناهی دیگر است

(سفینه اشعار، بی‌تا: ۱۷۹).

- سوگندنامه منسوب به عطار نیشابوری

در تصحیح تفضلی از دیوان عطار، سوگندنامه بی‌مطلعی آمده که تنها در یکی از نسخ مورد استفاده مصحح موجود بوده است (عطار نیشابوری، ۱۳۶۸: ۷۲۱ تا ۷۳۳). شفیع کدکنی در انتساب این قصیده به عطار نیشابوری تردید کرده و احتمال داده است که سراینده آن، عطاری از ناحیه خوارزم باشد (شفیع کدکنی، ۱۳۷۸: ۹۸ و ۹۹؛ همچنین، نک: بشری، ۱۳۹۷: ۱۱۰ و ۱۱۱). مدائینی و افشاری نیز قصیده را در تصحیح خود نیاورده‌اند.

ابیاتی از این قصیده در باب هفتم از دو سفینه هم‌تبار سعد الهی و یحیی توفیق که در قسمیات است، نیز آمده است؛ در سفینه یحیی توفیق هشت بیت از این سوگندنامه به نام «فریدالدین عطار» نقل شده است (سفینه شعر، ۷۵۴ق: گ ۹ و ۱۰ر). اما در سفینه سعد الهی ۹ بیت از قصیده مذکور با عنوان «لواحد» آمده است (سعد الهی، بی‌تا: گ ۶۳ر). تنها سه بیت از ابیات منقول در این دو منبع یکسان است و بقیه ابیات، گزینشی از بخش‌های متفاوتی از قصیده است^۲. این مسئله نشان می‌دهد که اصل سفینه قصیده را به صورت کامل‌تری در خود جای داده بوده و در تحریرهای بعدی، با سلیقه کاتبان، گزینشی از ابیات موجود آن انجام گرفته است.

ضبط‌های موجود در این دو سفینه، بعضاً در تصحیح ابیات قصیده راه‌گشا هستند. برای نمونه بیت زیر در دیوان بدین گونه آمده است:

بخاک پای تو کز رشخ اوست آب حیات بیاد گرد تو کاتش فکند در اعدا

(عطار نیشابوری، ۱۳۶۸: ۷۳۰).

مصرع دوم این بیت در دو منبع ما این‌گونه ضبط شده است: «به باد گرز تو کاتش فکند در اعدا» (سفینه شعر، ۷۵۴ق: گ ۱۰ر؛ سعد الهی، بی‌تا: گ ۶۳ر). با این ضبط تناسب چهار عنصر خاک، آب، باد و آتش کامل می‌شود و به نظر می‌آید ضبط صحیح همین باشد.

باری، در «باب ۸ فی شکایة الزَّمان» از سفینه یحیی توفیق سه بیت زیر به نام «فریدالدین عطار» آمده است:

که روزگار شب تیره شد به دولت ما	[نفس] چگونه برآرم به صبح و صدق و صفا
کسی نگفت مگر بر نماز مرده صلا	چگونه لقمه خوان فلک خورم که بر او
که روی نیست که روزی رسم به هیچ دوا	ز درد دل همه شب پشت دست می‌خایم

(سفینه شعر، ۷۵۴ق: گ ۱۵پ).

شروع سوگندنامه‌ها با ابیاتی در شکایت از زمانه امری مرسوم بوده است (برای نمونه، نک: جاجرمی، ۱۳۳۷: ۱۹۵). سه بیت فوق نیز چنین مضمونی دارد و با توجه به یکی بودن وزن و قافیه می‌توان احتمال داد که این ابیات مربوط به مطلع قصیده سوگندنامه مذکور در بالا باشد که اوراق حاوی ابیات نخستین آن در نسخه شماره ۳۰۶ سنا افتاده و تفضلی نیز آن را به همان صورت و بدون مطلع در تصحیح خود از دیوان عطار نقل کرده است. آنچه این احتمال را تقویت می‌کند این است که قوافی موجود در این سه بیت در ابیات دیگر این قصیده طولانی که در دیوان آمده، تکرار نشده است.

نکته دیگر اینکه مصرع نخست ابیات فوق نزدیک است به مصرع دوم بیت چهارم قصیده‌ای از عطار با مطلع «خطاب هاتف دولت رسید دوش به ما» (عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۶۵۴).

۵-۲. ضبط‌های منحصر به فرد و قابل توجه در جُنک‌ها و سفینه‌های کهن

در جُنک‌ها و سفینه‌های کهن گاهی ضبط‌های درخور توجهی یافت می‌شود که برخی منحصر به فرد هستند و برخی نیز می‌توانند مؤید و پشتیبان ضبط نسخه‌هایی از دیوان باشند. در ادامه به تعدادی از این ضبط‌ها پرداخته و بر پایه آنها ابیاتی از دیوان عطار تصحیح می‌شود.

- در قصیده‌ای با مطلع «ای چراغ خلد از این مشکات مظلم کن کنار»، بیت ۵۵ در چاپ مدائنی و افشاری چنین آمده است:

هست بنیادی که عمرت راست بر کردار باد	کی بود بر باد آخر هیچ بنیاد استوار
--------------------------------------	------------------------------------

(عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۶۸۴).

انتهای مصرع نخست این بیت در برخی منابع «... بر / پر باد غرور» است و نقیسی نیز در تصحیح خود این ضبط را برای متن برگزیده است (عطار نیشابوری، ۱۳۳۹: ۴۲). اما در مجموعه حالت افندی این مصرع به شکل پیش رو آمده که پذیرفتنی‌تر است: «هست بنیادی که عمرت راست بر باد از دو دم» (مجموعه اشعار، بی‌تا: گ ۴۱ر).

تنفس اساس و بنیاد زندگانی انسان است و به این ترتیب بنیاد عمر آدمی بر باد نهاده شده که بنیادی ناستوار است.

- در غزلی با مطلع «ای آن که هیچ جایی آرام جان ندیدی»، مدائنی و افشاری بیت دوازدهم غزل را چنین تصحیح کرده‌اند:

آخر چو شیرمردان برپر چو مرغ و می‌رو	انگار نفس سگ را در خاکدان ندیدی
-------------------------------------	---------------------------------

(عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۵۹۴).

مصرع نخست این بیت در چاپ تفصیلی این‌گونه است: «آخر چو شیرمردان برپر ز چاه و رفتی» (همو، ۱۳۶۸: ۶۳۰). به این ضبط در پاورقی تصحیح مدائینی و افشاری نیز اشاره شده و به نظر می‌آید ضبط صحیح همین باشد. مصرع مورد بحث در مجموعه حالت افندی چنین آمده است: «یک ره چو شیرمردان برپر ز چاه [و] رفتی» (مجموعه اشعار، بی‌تا: گ ۴۸ر).

عطف فعل امر و فعل ماضی، یا آن‌گونه که شفیی کدکنی نام‌گذاری کرده است، «عطف وجوه» امری شایع بوده و عطار نیز این ساخت را مکرر به کار برده است (نک: عطار نیشابوری، ۱۳۹۳: ۷۸۰). علاوه بر این، در ضبط مختار مدائینی و افشاری «چو مرغ» زاید است، چرا که شاعر در بیت قبل گفته است که «تو مرغ بام عرش در قعر چاه مانده» و تکرار این تشبیه در بیت مورد بحث به دور از فصاحت است.

- در غزلی با مطلع «گر نسیم یوسفم پیدا شود»، بیت دهم غزل در چاپ مدائینی و افشاری چنین آمده است:

ای دل از دریا چرا تنها شدم از چنان دریا کسی تنها شود؟

(عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۳۳۶).

ضبط مصرع نخست این بیت در مجموعه حالت افندی بدین گونه است «ای دُر از دریا چرا تنها شدی» که درست‌تر به نظر می‌آید (مجموعه اشعار، بی‌تا: گ ۵۶ر). نفیسی نیز احتمالاً با استفاده از مجموعه حالت افندی بیت را مطابق با ضبط این منبع تصحیح کرده است (عطار نیشابوری، ۱۳۳۹: ۲۷۶).

- در غزلی با مطلع «بس که جان در خاک این در سوختیم»، بیت یازدهم غزل در چاپ‌های مدائینی و افشاری، و تفصیلی چنین آمده است:

خواه گو بنمای روی و خواه نه ما سپند روی او برسوختیم

(عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۴۹۵؛ همو، ۱۳۶۸: ۴۸۹).

مصرع نخست این بیت در مجموعه حالت افندی این‌گونه ضبط شده است: «خواه او بنمای روی و خواه نی» (مجموعه اشعار، بی‌تا: گ ۶۳ر). نفیسی نیز، شاید بر اساس مجموعه حالت افندی، ضبطی مطابق با این منبع را در متن تصحیح خود آورده است (عطار نیشابوری، ۱۳۳۹: ۴۱۴). این ساخت زبانی در متون باز هم شاهد دارد:

ای دل غم او به جان کش و آه مکن
مردی کن و در میان جان دار غمش
جز بر سر کوی عشق او راه مکن
او خواه تو را یاد کن و خواه مکن

(هندوشاه نخجوانی، ۱۳۷۱ق: گ ۱ر).

به نظر می‌آید ضبط مجموعه حالت افندی اصیل است و برخی کاتبان نسخ دیوان عطار که با این ساخت بیگانه بوده‌اند، با تبدیل «او» به «گو» آن را تغییر داده‌اند.

- در غزلی با مطلع «جان در مقام عشق به جانان نمی‌رسد»، بیت یازدهم غزل در چاپ مدائنی و افشاری چنین آمده است:

تو قانعی به لَدّت حسیّی چو گاو و خر چون دست تو به معرفت جان نمی‌رسد

(عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۲۷۰).

مصرع نخست بیت فوق در مجموعه حالت افندی بدین گونه ضبط شده است: «تو قانعی بکفت حسی هم‌چو گاو و خر» (مجموعه اشعار، بی‌تا: گ ۷۲ پ). ضبط مجموعه حالت افندی منحصر به فرد و درخور توجه است. واژه «کفت» را می‌توان به معنی انبان استوار گرفت (نک: دهخدا، ۱۳۷۷: ذیل «کفت») و مصرع را چنین معنی کرد: «تو مانند چهارپایان به یک کیسه کاه قانعی». اما پذیرش این خوانش نیازمند شواهدی از شعر عطار یا دیگر شاعران نزدیک به عصر او برای کاربرد واژه «کفت» در این معنی است. راه آسان‌تر این است که واژه مورد بحث را «گفت» بخوانیم و با گرفتن معنای استعاری برای واژه خس (به معنی انسان فرومایه) مصرع را چنین معنی کنیم: «تو مانند گاو و خر (استعاره از انسان‌های جاهل) به حرف انسان‌های فرومایه تن می‌دهی و راضی هستی».

فارغ از معنی و چگونگی خوانش واژه «کفت»، آنچه در مجموعه حالت افندی آمده به نظر اصیل می‌آید و می‌توان احتمال داد که آنچه در اکثر نسخ دیوان آمده و متن چاپی دیوان نیز بر همان اساس است، حاصل تلاش و دست‌برد برخی کاتبان خوش‌ذوق برای ساده‌سازی بیت باشد.

- در قصیده‌ای با مطلع «نی پای آن که از کره خاک بگذرم»، بیت ۳۰ قصیده در چاپ مدائنی و افشاری چنین آمده است:

گویی هم اختر فلکست بند خاطرم از بس که هست بر فلک خاطر اخترم

(عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۷۰۵).

نسخه اساس مصححان در مصرع اول بیت، فعل «است» را نداشته و آن را به قیاس افزوده‌اند. این مصرع در چاپ‌های نفیسی و تفضلی چنین است: «گویی که خاطرم فلک نجم ثابتست» (عطار نیشابوری، ۱۳۳۹: ۵۸؛ همو، ۱۳۶۸: ۸۰۱).

در میان منابع ما، دو منبع سفینه ترمذ و مجموعه لطافت مصرع مورد بحث را چنین ضبط کرده‌اند: «گویی هم‌اختر فلک تندخاطرم» (محمد بن یغمور، ۱۳۹۶: ۱۶۳؛ محمود شاه نقیب، ۸۲۷ق: گ ۱۲۲ پ). البته مصححان سفینه ترمذ نیز همچون مدائنی و افشاری، فعل «است» را از روی قیاس به متن اضافه کرده‌اند.

به احتمال زیاد در تصحیح مدائنی و افشاری نیز کلمه «بند» تصحیف «تند» است. صفت تندخاطر را عطار در اسرارنامه نیز به کار برده است:

ولیک از بیم شاه تندخاطر نمی‌بارست کرد آن حال ظاهر

(عطار نیشابوری، ۱۳۹۷: ۲۲۰).

شفیعی کدکنی «تندخاطر» را در این بیت اسرارنامه «تیزهوش و سریع‌الانتقال» معنی کرده است (همان: ۴۷۶).

در بیت مورد بحث از دیوان عطار، صفت تندخاطر برای فلک کمی غریب می‌نماید و شاید همین امر مصححان سفینه ترمذ را به افزودن قیاسی فعل «است» واداشته است تا «تند خاطر» بشود «خاطر تند من (عطار)»، اما در هیچ کدام از منابع نشانی از این فعل نیست و بایستی تندخاطر را صفت فلک دانست.

۵-۳. حرکت‌گذاری کلمات در نسخ و کمک به خوانش متن

از ویژگی‌های رسم‌الخط نسخه مجموعه حالت افندی، حرکت‌گذاری برخی کلمات است که این ویژگی گاهی در چگونگی خوانش متن یاری‌رسان است.

- در قصیده مشهور «سبحان خالق که صفاتش ز کبریا»، بیت ۵۷ قصیده را مدائینی و افشاری چنین تصحیح کرده‌اند:

آن‌جا که جای کم شد و گم‌کرده بازیافت از هر صفت که وصف کنم بود ماورا

(عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۶۴۷).

مصرع نخست این بیت در مجموعه حالت افندی این‌گونه کتابت شده است: «انجا که جای کم شد کم کرده بازیافت» (مجموعه اشعار، بی‌تا: گ ۳۱پ). حرکت‌گذاری این نسخه که مطابق است با خوانش نفیسی و تفضلی (عطار نیشابوری، ۱۳۳۹: ۳؛ همو، ۱۳۶۸: ۷۰۴)، جایی برای تردید باقی نمی‌گذارد که هر دو کلمه «کم» است.

- در قصیده‌ای با مطلع «چرخ مردمخوار اگر روزی دو مردم‌پرور است»، بیت شانزدهم در تصحیح مدائینی و افشاری چنین ضبط شده است:

گنج معنی داری و گنج تو جای ازدهاست نقش ایزد داری و نفس تو نقش آزر است

(عطار نیشابوری، ۱۳۹۲: ۶۶۹).

در مجموعه حالت افندی مصرع نخست این بیت این‌گونه کتابت شده است: «گنج معنی داری و گنج تو جای ازدهاست» (مجموعه اشعار، بی‌تا: گ ۳۴پ). تفضلی نیز کلمات مورد بحث را به ترتیب «گنج» و «گنج» خوانده است (عطار نیشابوری، ۱۳۶۸: ۷۴۹).

۵-۴. اشعار نویافته عطار نیشابوری در جُنگ‌ها و سفینه‌های کهن

چنانکه گفته شد، ابهام درباره هویت و زندگی عطار، در کنار شهرت بسیار او باعث شده است آثار ناهمگون زیادی به این شاعر نسبت داده شود. علاوه بر این، تعدد عطارهای شعر فارسی ایجاب می‌کند که در مورد اشعاری که انتساب آنها به عطار نیشابوری پشتوانه محکمی ندارد، جانب احتیاط نگه داشته شود.

انتساب برخی اشعار در جنگ‌ها و سفینه‌ها به عطار نیشابوری احتمالاً حاصل لغزش قلم کاتب در درج عنوان بوده است. برای مثال در سفینه گنج‌بخش شش بیت زیر به نام عطار آمده است:

می چون زنگ زداید به دم آینه روح	ور چه آینه همی زنگ برآرد از دم
دور کن بند خرد را به می از پای وجود	عقل را باش دمی بسته زندان عدم
تازه کن بزم صبوحی که دل ار مرده بود	به دمی زنده کند باز چو روح مریم
روح را تقویتی کن به می ار می‌خواهی	که همه عمر چو فردوس بمانی خرم
جام چون عمر تهی نیست مده بیش از دست	وقت را روی بهی نیست مزی ^۳ بیش دژم
یک دم از جام می آسای که از جور فلک	نیست جز جام می امروز حریف یکدم

(سفینه اشعار، بی‌تا: ۸۸).

سه بیت از این شش بیت در سفینه سعد الهی نیز به عطار نسبت داده شده است (سعد الهی، بی‌تا: گ ۱۱۸ر). اما این ابیات از قصیده‌ای سروده سیف اسفرنگی است و در دیوان این شاعر آمده است (اسفرنگی، ۱۳۵۷: ۳۳۹). در سفینه یحیی توفیق نیز که هم‌تبار با دو سفینه پیشین است، دو بیت از این ابیات به نام سیف‌الدین اسپرنگی نقل شده است (سفینه شعر، ۷۵۴ق: گ ۳۷ و پ).

برخی از اشعار منسوب به عطار در جنگ‌ها و سفینه‌ها نیز آن قدر با زبان و اندیشه این شاعر بیگانه‌اند که به‌سختی می‌توان انتساب آنها را به عطار نیشابوری پذیرفت. مثلاً در بخش‌های مختلف سفینه گنج‌بخش ابیاتی به نام عطار آمده که هیچ‌سختی با سبک شاعری او ندارند. برای نمونه سه بیت زیر از این منبع نقل می‌شود:

لفریدالدین العطار

بنامیزد	زهی	زیبایی	گل	چه	گویم	این	روح‌افزایی	گل
به	رعنایی	درآمد	گل	چه	تاوانست	بر	رعنایی	گل
بیاراید	همی	گل	بوستان	را	خوششت	این	بوستان‌آرایی	گل ^۴

(سفینه اشعار، بی‌تا: ۳۹).

بیت زیر نیز که از «باب ۱۷ فی المدایح» سفینه یحیی توفیق نقل شده، از همین دست است:

فریدالدین عطار

سزد که شب حبشی‌شکل و روز ترک‌آساست	که روز رومی درگاه اوست و شب لالاست
------------------------------------	------------------------------------

(سفینه شعر، ۷۵۴ق: گ ۶۱پ).

با این حال در برخی از منابع اشعاری به نام عطار آمده است که نمی‌توان به‌سادگی از کنار آنها عبور کرد. در جُنگ شماره ۱۳۱۰۰ کتابخانه مرعشی دو غزل از عطار آمده است که در هیچ کدام از چاپ‌های دیوان او موجود نیست. چنان که گفته شد، باید در مورد انتساب این اشعار به عطار نیشابوری محتاط بود، اما به خاطر نزدیکی این غزل‌ها به سبک شاعری عطار، قدمت منبع و مدعی‌نداشتن اشعار، ما آنها را فعلاً از نویافته‌های عطار نیشابوری می‌شماریم.

در جُنگ ۱۳۱۰۰ مرعشی غزل زیر با عنوان «لفریدالدین العطار» آمده است:

تا کی ز نماز نانمازی	تا چند ز توبه مجازی
سرگشته شهوتی و آزی	دل‌خسته غفلتی و حرصی
این بی‌ادبی و بی‌نیازی	رو در ره دین، ز سر برون کن
گر مرد یقین و اهل رازی	زَنار ریا و زرق بگسل
کانجا نخرند سرفرازی	از پای درآ و دست بردی
گر پاک‌روی و پاک‌بازی	درباز دو کون را به یک دم
تن درده اگرچه زیر گازی	چون شمع به سر روند درین ره
خوش می‌سوزی و می‌گذاری	آن به که چو شمع در ره دوست
هان تا تو به خویشتن ننازی	ای بس که فروشدند چون تو
آخر چو بسوختم بسازی	عطار بسوخت در ره تو

(جُنگ بیاضی نظم و نثر، ۶۵۱ق: ۱۴۰ و ۱۴۱).

در المعجم شعری با همین وزن و قافیه و با مطلع «تا چند ز صحبت مجازی / تا کی سخنان نانمازی» به عمادی نسبت داده شده است (الرازی، ۱۳۸۸: ۳۸۲). به نظر می‌آید عطار در غزل فوق به استقبال شعر عمادی رفته است.

غزل زیر نیز که تخلص عطار دارد، بدون عنوان در جُنگ ۱۳۱۰۰ مرعشی آمده است:

دردی دَرْدِ نوشی رند و قلندر آبی	گر مرد راه عشقی از خود به سر درآبی
گر در میان مردان با دامن تر آبی	پای طلب درین ره درحال خشک گردد
افزونی تو باشد کز جمله کمتر آبی	اندر ره کم‌آمد کم زن وجود خود را
آن دم شود یقینت کز جان و دل برآبی	معشوق و عشق و عاشق اینجا یکی‌ست لکن
با او به دل ربودن از دست دیگر آبی	جان‌ها چه سنجد آخر جایی که هر زمانی
تا تو ز قعر عزت یک لحظه برتر آبی	چندین هزار عاشق در انتظار رویت
تا تو به میهمانی یک دم ز در درآبی	عطار کرد دل را پر نان خوان عشقت
گلها ز گل برآید تو از دلم برآبی	هرگز شکفت کس را از تو گلی عجب‌تر

(جُنگ بیاضی نظم و نثر، ۶۵۱: ۱۱۲).

۶. نتیجه‌گیری

چنان که در متن مقاله نشان داده شد، تعدادی از اشعار منسوب به عطار نیشابوری در معدودی از نسخ کهن دیوان این شاعر آمده و ضبط آنها در جُنگ‌ها و سفینه‌های کهن شعری برای تصحیح این اشعار بسیار کمک‌کننده و مغتنم است. همچنین، جُنگ‌ها و سفینه‌های کهن گاه ضبط‌های منحصر به فرد و درخور توجهی را در خود ثبت کرده‌اند که نشان از اصالت منابع آنها دارد و می‌تواند مصحح را به صورت اصیل سخن عطار رهنمون باشد. حرکت‌گذاری کلمات در متن نسخ برخی از سفینه‌ها نیز می‌تواند راهنمای مصحح برای چگونگی خوانش و تصحیح اشعار عطار باشد. این حرکت‌گذاری‌ها حتی اگر حاصل اعمال سلیقه کاتبان نسخ در خوانش متن باشد، باز هم نمونه‌ای کهن از این دست است و بایستی آن را در متن اعمال یا در پاورقی گزارش کرد.

در جُنگ‌ها و سفینه‌های کهن گاه اشعاری به عطار نیشابوری نسبت داده شده است که در نسخ دیوان این شاعر نشانی از آنها نیست. در مورد این اشعار می‌توان با نگره داشتن جانب احتیاط، آنها را که مدعی جدی ندارد و به سبک شاعری عطار نیز نزدیک است، از نویافته‌های این شاعر برشمرد و آنها را در ملحقات چاپ‌های دیوان عطار گزارش کرد.

پی‌نوشت

۱. افشار در این مقاله شماره نسخه را ۱۰۵۲۶ نوشته که شماره موقت نسخه بوده است.
۲. نخستین بیتی که از این قصیده در هر دو سفینه هم‌تبار نقل شده، بیت زیر است:
بدان خدای که در آفتاب معرفتش
به ذره‌ای نرسد عقل جمله عقلا
۳. اصل: مزن؛ متن مطابق دیوان سیف اسفرنکی تصحیح شده است.
۴. این ابیات در عرفات‌العاشقین به نام فخرالدین خالد آمده است (نک: اوحدی بلیانی، ۱۳۸۹، ج ۵: ۳۰۹۰).

منابع

- اسفرنکی، سیف‌الدین (۱۳۵۷) دیوان، تصحیح زبیده صدیقی، پاکستان: قومی ثقافتی مرکز بهبود.
- افشار، ایرج (۱۳۸۲) «نگاهی به جُنگ بیاضی مرعشی»، میراث شهاب، س ۹، ش ۴۰۳ (پیاپی ۳۴ و ۳۳)، ص ۲۷ تا ۴۵.
- افشین‌وفایی، محمد و جواد بشری (۱۳۹۷) «سفینه، مجموعه، جُنگ: تحولات تاریخی یک نوع ویژه ادبی»، دوفصلنامه زبان و ادبیات فارسی، س ۲۶، ش ۸۵، ص ۲۷۷ تا ۳۰۱.
- اوحدی بلیانی (۱۳۸۹) عرفات‌العاشقین و عرصات‌العارفین، تصحیح ذبیح‌الله صاحب‌کاری و آمنه فخر احمد، ج ۵، تهران: میراث مکتوب با همکاری کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
- بشری، جواد (۱۳۸۵) «مجموعه لطافت و منظومه ظرافت (جُنگ محمود شاه نقیب)»، منتشر شده در نسخه‌پژوهی، به کوشش ابوالفضل حافظیان بابل، دفتر سوم، تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، ص ۵۲۳ تا ۵۹۸.
- بشری، جواد (۱۳۹۷) «پابرج ۱۳»، آینه پژوهش، ش ۱۷۱، ص ۱۰۳ تا ۱۳۰.

- جاجرمی، محمّد بن بدر (۱۳۳۷) مونس الاحرار فی دقائق الاشعار، به اهتمام میرصالح طیبی، ج ۱، تهران: اتحاد.
- جُنگ بیاضی نظم و نثر (۶۵۱ق) نسخه خطی، کتابخانه مرعشی، ۱۳۱۰۰.
- دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷) لغت‌نامه، تهران: دانشگاه تهران.
- الرازی، شمس‌الدین محمّد بن قیس (۱۳۸۸) المعجم فی معاییر اشعار العجم، تصحیح سیروس شمیسا، تهران: علم.
- سعد الهی (بی‌تا) سفینه اشعار، نسخه خطی، کتابخانه مجلس شورای اسلامی، ۱۴۴۳۲.
- سفینه شعر (۷۵۴ق) نسخه خطی، کتابخانه سلیمانیه (مجموعه مدرسه یحیی توفیق)، ۴۴۹/۱۷۴۱.
- سفینه اشعار (بی‌تا) نسخه خطی، کتابخانه گنج‌بخش پاکستان، ۱۴۴۵۶.
- سلمانی، حمیدرضا (۱۳۹۷) «سخت خوبست ولیکن قدری بهتر از این... (معرفی و نقد سفینه ترمذ: تصحیح متن، محتوای سفینه)»، گزارش میراث، ۳، د ۱، ش ۳ و ۴، ص ۹۷ تا ۱۲۶.
- سلیمانی کشکولی، سارا (۱۴۰۰) «تصحیح انتقادی سفینه سعد الالهی»، به راهنمایی محمّد افشین‌وفایی، رساله دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه تهران.
- شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۸) زبور پارسی؛ نگاهی به زندگی و غزل‌های عطار، تهران: آگه.
- عطار نیشابوری (۱۳۳۹) دیوان، تصحیح سعید نفیسی، تهران: کتابخانه سنایی.
- عطار نیشابوری (۱۳۶۸) دیوان، به اهتمام و تصحیح تقی تفضلی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.
- عطار نیشابوری (۱۳۹۲) دیوان، به سعی و تصحیح مهدی مدائنی، مهران افشاری؛ با همکاری و نظارت علیرضا امامی، تهران: نشر چرخ.
- عطار نیشابوری (۱۳۹۳) منطق الطیر، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
- عطار نیشابوری (۱۳۹۷) اسرارنامه، مقدمه، تصحیح و تعلیقات محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: سخن.
- مجموعه اشعار (بی‌تا) نسخه خطی، کتابخانه سلیمانیه (ملحقات حالت افندی)، ۲۳۸.
- محمّد بن یغمور (۱۳۹۶) سفینه ترمذ، به کوشش امید سروری با همکاری سید باقر ابطحی، تهران: انتشارات دکتر محمود افشار با همکاری انتشارات سخن.
- محمود شاه‌نقیب (۸۲۷ق) مجموعه لطافت و منظومه طرافت، نسخه خطی، کتابخانه دانشگاه کمبریج انگلستان، (7) v.65.
- میرافضلی، سیدعلی (۱۳۹۸) «سفینه نوحی و مجموعه روحی؛ بررسی دو سفینه کهن فارسی در حوزه آنتولی»، گزارش میراث، ش ۸۸ و ۸۹، ص ۱۴۸ تا ۱۶۰.
- هندوشاه نخجوانی (۷۲۱ق) مجموعه رسایل و اشعار، نسخه خطی، کتابخانه اسعدافندی، ۱۹۳۲.

References

- Afšār, Ī. (2003–4). “A look at the Mar‘ašī Bayāz Jong”. *Mīrāth-e Šahāb*, 9 (3–4, Serial No. 33–34): 27–45. [In Persian]
- Afšīn-Vafā Ī, M., & Bašarī, J. (2018–19). “*Safīneh, Majmū‘a, Jong: Historical Developments of a Special Literary Genre*”. *Do-fašlnāme-ye Zabān va Adabiyāt-e Fārsī (Biannual Journal of Persian Language and Literature)*, 26 (85): 277–301. [In Persian]
- ‘Aṭṭār Neyšābūrī. (1960–61). *Dīvān* (S. Nafīsī, ed., 3rd ed.). Tehran: Ketābxāne-ye Sanā‘ī. [In Persian]
- ‘Aṭṭār Neyšābūrī. (1989–90). *Dīvān* (T. Tafāzẓolī, ed.). Tehran: Entešārāt-e ‘Elmī va Farhangī (Scientific and Cultural Publications). [In Persian]

- ‘Atṭār Neyšābūrī. (2013–14). *Dīvān* (M. Madāyenī & M. Afšārī, eds.; in collaboration with and supervised by ‘A. Emāmī). Tehran: Našr-e Āarx. [In Persian]
- ‘Atṭār Neyšābūrī. (2014–15). *Manteq al-Ṭeyr* (M.-R. Šafi‘ī Kadkanī, ed.). Tehran: Soxan. [In Persian]
- ‘Atṭār Neyšābūrī. (2018–19). *Asrār-nāmeḥ* (M.-R. Šafi‘ī Kadkanī, ed.). Tehran: Soxan. [In Persian]
- Bašārī, J. (2006–07). “The Collection of Grace and the Poem of Elegance (The Jung of Maḥmūd Šāh Naqīb)”. In A. Hāfeziān Bābolī (ed.). *Nosxe-pažūhī (Manuscript Studies)* (Vol. 3): 523–598. Tehran: Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- Bašārī, J. (2018–19). “Footnote 13”. *Āyene-ye Pažūheš (Mirror of Research)*, (171): 103–130. [In Persian]
- Bayāz Jung of Verse and Prose*. (1253–54 CE). (Manuscript, Mar‘ašī Library, No. 13100). [In Persian]
- Collection of Poems*. (n.d.). (Manuscript, Süleymaniye Library, Halet Efendi Annex, No. 238). [In Persian]
- Dehxodā, ‘A.-A. (1998–99). *Dictionary*. Tehran: University of Tehran Press. [In Persian]
- Esfarangi, S. al-D. (1978–79). *Dīvān* (Z. Šeddīqī, ed.). Pakistan: Qawmī Thaqāfatī Markaz-e Behbood. [In Persian]
- Hendūšāh Naḥjavānī. (1321–22 CE). *Collection of Treatises and Poems* (Manuscript, As‘ad Efendi Library, No. 1932). [In Persian]
- Jājarmī, M. ibn B. (1958). *Munis al-Aḥrār fī Daqā‘iq al-Ash‘ār* (M. Ṭabībī, ed., Vol. 1). Tehran: Ittiḥād. [In Persian]
- Maḥmūd Šāh Naqīb. (1424–25 CE). *Majmū‘e-ye Laṭāfat va Manzūme-ye Zārāfat* (Manuscript, Cambridge University Library, No. v.65 (7)). [In Persian]
- Mīr-Afzalī, S.-‘A. (2019–20). “The *Safīneh* of Nūḥī and the *Majmū‘a* of Rūḥī: A Study of Two early Persian Anthologies from Anatolia”. *Gozāreš-e Mīrāth*, (88–89): 148–160. [In Persian]
- Muḥammad ibn Yaḡhmūr. (2017). *Safīna-ye Tirmid* (U. Surūrī, ed., with collaboration from S. B. Abṭāḥī). Tehran: Duktur Maḥmūd Afshār Publications. [In Persian]
- Owḡadī Balyānī. (2010–11). *Arafāt al-‘Ašeqīn va ‘Arašāt al-‘Ārefīn* (Z. Šāḥebkārī & Ā. Faxr-Aḡmad, eds.; Vol. 5). Tehran: Mīrāth-e Maktūb in collaboration with the Library, Museum, and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly. [In Persian]
- al-Rāzī, Š. al-D. M. ibn Qeys. (2009–10). *Al-Mu‘jam fī Ma‘āyir-i Aš‘ār al-‘Ajam* (S. Šamīsā, ed.). Tehran: ‘Elm. [In Persian]
- Sa‘d-Elāhī. (n.d.). *Safīneh of Poems* (Manuscript, Library of the Islamic Consultative Assembly, No. 14432). [In Persian]
- Safīneh of Poetry*. (1353–54 CE). (Manuscript, Süleymaniye Library, Yahya Tevfik School Collection, No. 1741/449). [In Persian]
- Salmānī, Ḥ. (2018–19). “It is Very Good, but a Little Better than This... (Introduction and critique of the Termed *Safīneh*: Textual edition, content of the *Safīneh*)”. *Gozāreš-e Mīrāth*, 3rd series, 1 (3–4): 97–126. [In Persian]
- Safīne of Poems*. (n.d.). (Manuscript, Library of Ganjbaksh, No. 14456). [In Persian]
- Šafi‘ī Kadkanī, M.-R. (1999–2000). *The Persian Psalms: A Look at the Life and Ghazals of ‘Atṭār*. Tehran: Āgah. [In Persian]
- Soleymānī Kaškūlī, S. (2021–22). “A Critical Edition of the *Safīneh* of Sa‘d al-Elāhī” (PhD dissertation, University of Tehran). [In Persian]